

Розділ 6. ФІНАНСОВЕ ТА БАНКІВСЬКЕ ПРАВО

Д. О. ГЕТМАНЦЕВ. ЩОДО ПИТАННЯ ПРО СУБ'ЄКТНИЙ СКЛАД ФІНАНСОВО-ПРАВОВОГО ЗОБОВ'ЯЗАННЯ

Аналізуються теоретичні підходи, відпрацьовані теорією права та фінансовим правом щодо розуміння суб'єктного складу фінансово-правових відносин з метою відпрацювання підходів щодо визначення суб'єктного складу фінансово-правових зобов'язань.

Ключові слова: правосуб'єктність, суб'єкт фінансового права, суб'єкт фінансово-правового зобов'язання.

Анализируются теоретические подходы, выработанные теорией права и финансовым правом касаясь понимания субъектного состава финансово-правовых отношений с целью отработки подходов к определению субъектного состава финансово-правовых обязательств.

Ключевые слова: правосубъектность, субъект финансового права, субъект финансово-правового обязательства.

An article analyses the theoretical approaches, developed by the legal theory and the financial law as to understanding of the subjective composition of the financial and legal relations, in order to work through the approaches regarding determination of the subjective composition of the financial and legal liability.

Key words: juridical personality, entity of the financial law, entity of the financial and legal liability.

Фінансово-правове зобов'язання є новою, не розробленою категорією в сучасній науці фінансового права, що вимагає теоретичного осмислення. Адже стрімкий розвиток фінансових відносин в умовах ринкової економіки, введення у фінансово-правову матерію категорій, до цих пір відомих лише у рамках приватно-правових галузей (договір, застава, поручительство, тощо), і, разом з тим, визнання у межах фінансово-правового регулювання за зобов'язаними особами окремих суб'єктивних прав, робить очевидною наявність цієї нової категорії і підкреслює важливість її дослідження сучасною фінансово-правовою наукою.

Підтвердженням цього висновку можуть бути праці відомих фахівців – представників школи фінансового права як України, так і Росії – зокрема, докторів юридичних наук Є.О. Алісова, О.В. Болтінової, Д.В. Вінницького, Л.К. Воронової, О.М. Горбунової, О.Ю. Грачової, І.Б. Заверухи, С.В. Запольського, М.В. Івліскої, М.В. Карасьової, І.І. Кучерова, М.П. Кучерявенка, А.А. Нечай, О.П. Орлюк, П.С. Пацурківського, О.В. Покачалової, Н.Ю. Пришви, І.В. Рукавишнікової, Л.А. Савченко, Н.І. Хімічевої та багатьох інших. Разом із тим саме їх високофахові розробки у площині науки фінансового права можуть бути обрані в якості підґрунтя для опрацювання складної матерії зобов'язальної природи окремих фінансово-правових відносин.

Аналіз багаточисленних монографічних джерел (як з фінансового права, так і з теорії права, фінансів, економіки тощо), а також положень чинного законодавства України та іноземних країн та правозастосовної практики дозволив авторів зробити, в ході тривалого дослідження, результати якого вже неодноразово

© ГЕТМАНЦЕВ Данило Олександрович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративного та фінансового права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

публікувалися, узагальнений висновок щодо розуміння категорії фінансово-правового зобов'язання.

Вважаємо, що під фінансово-правовим зобов'язанням слід розглядати публічне правовідношення між державою і територіальною громадою (безпосередньо або в особі уповноважених органів чи посадових осіб), з однієї сторони, та юридичними й фізичними особами (колективними та індивідуальними суб'єктами), з іншої сторони, яке виникає, змінюється і припиняється в процесі мобілізації, розподілу, перерозподілу та використання фінансових інструментів (що являють зміст публічних фондів коштів) і зв'язаних з ними об'єктів (банківської таємниці, конфіденційної інформації тощо), і полягає у взаємозв'язку та взаємообумовленості прав і обов'язків кожної зі сторін і забезпечується засобами юридичної відповідальності.

Розвиток зазначеної категорії, нової для науки фінансового права, вимагає розкриття усіх її складових елементів, у тому числі – суб'єктного складу. Оскільки фінансово-правове зобов'язання є правовідношенням, воно обумовлює чіткий взаємозв'язок суб'єктного складу фінансового правовідношення та фінансово-правового зобов'язання. У такому разі фінансово-правове зобов'язання не може виходити за межі фінансово-правового відношення, як і за межі правового регулювання галузі фінансового права.

Вивести вичерпний перелік сторін фінансово-правового зобов'язання навряд чи можливо, беручи до уваги багатогранність правової категорії «суб'єкт фінансового правовідношення». Адже суб'єктний склад цих двох категорій багато в чому збігається. Разом із тим вважаємо, що правова категорія фінансового зобов'язання охоплює далеко не всі фінансові відносини. Відповідно, стверджувати про повне отождошення понять «сторона фінансово-правового зобов'язання» та «суб'єкт фінансового правовідношення» не буде термінологічно виправданим та вірним. Натомість вважаємо, що суб'єкти фінансового правовідношення та суб'єкти фінансово-правового зобов'язання мають співвідноситися як загальне і конкретне.

При характеристиці суб'єктного складу фінансово-правового зобов'язання доцільно враховувати і той факт, що наука фінансового права розмежовує поняття суб'єктів фінансового права та суб'єктів фінансових правовідносин. Адже не завжди перші стають другими. У фінансово-правовій теорії виходять із того, що суб'єктами фінансового права виступають фізичні або юридичні особи, поведінка яких регулюється нормами фінансового права, та які наділені правосуб'єктністю.

Правами юридичних осіб як суб'єктів фінансових правовідносин наділені держава в цілому, а також органи державної влади, органи місцевого самоврядування, органи місцевої виконавчої влади, їх посадові особи, тощо. Як можна побачити із вищенаведеного, одним із суб'єктів виступає досить часто публічна юридична особа. Значно рідше, але можливою є ситуація, коли суб'єктом виступає безпосередньо держава (це можна побачити на прикладі зобов'язальних відносинах у сфері державного кредиту). Крім того, до суб'єктного складу включаються й підприємства, установи, організації будь-яких форм власності та організаційно-правових форм, які беруть участь у публічній фінансовій діяльності, і які виступають в якості колективних суб'єктів. Індивідуальними суб'єктами виступають фізичні особи. Залежно від фінансово-правового інституту, в рамках якого виникає конкретне правовідношення, визначальним фактором при характеристиці фінансово-правового статусу індивідуальних суб'єктів виступатиме громадянство або резиденство. Але у будь-якому разі зазначені суб'єкти мають відповідати такій характеристиці як правосуб'єктність.

Правосуб'єктність являє собою суспільно-юридичну рису осіб й, відповідно, має дві сторони – суспільну та юридичну. І якщо суспільна сторона право-

суб'єктності залежить від об'єктивних законів суспільного розвитку та потреб суспільства, то юридична сторона набуває свого закріплення в обов'язковому визначенні ознак суб'єктів права в юридичних нормах, тобто загальнообов'язкових правилах поведінки. Саме такий висновок можна зробити з розробок з теорії права Н.М. Оніщенко¹, О.Ф. Скакун², В.С. Нерсесянца³, О.В. Петришина⁴ та інших.

Правосуб'єктність складається із правоздатності та дієздатності. При цьому правоздатність – це обумовлена правом спроможність особи мати суб'єктивні юридичні права та обов'язки, тобто бути учасником правовідношення. Говорячи про правоздатність, ми говоримо про здатність суб'єкта бути носієм прав та обов'язків. Дієздатність, у свою чергу, являє собою обумовлену правом спроможність своїми власними діями (бездіяльністю) набувати суб'єктивні юридичні права та обов'язки, здійснювати та припиняти їх. Елементом дієздатності виступає деліктоздатність, що являє собою спроможність особи нести майнову відповідальність у випадках нанесення шкоди іншим особам. Правосуб'єктність може бути загальною (можливість бути суб'єктом права взагалі), галузевою та спеціальною (в якості прикладу можна навести правосуб'єктність юридичної особи).

Іноді для суб'єкта права достатньо бути правоздатним, щоб потенційно вступити у правовідношення. Наприклад, у цивільному праві існує загальна цивільна правоздатність індивіда, що виникає в момент його народження. Однак у фінансовому праві фінансова правосуб'єктність, як складна категорія і єдність фінансової правоздатності та фінансової дієздатності, не може реалізовуватися за наявності лише однієї з даних характеристик, де фінансова правоздатність являє обумовлену фінансово-правовими нормами можливість суб'єктів права мати суб'єктивні права і нести юридичні обов'язки у сфері публічної фінансової діяльності, а фінансова дієздатність розуміється як обумовлена правовими нормами здатність суб'єктів фінансового права своїми діями набувати і здійснювати суб'єктивні права та нести юридичні обов'язки у тій же сфері публічної фінансової діяльності. Саме такі висновки можна зробити з багатьох досліджень, присвячених проблемам теорії фінансового права, у першу чергу, з робіт Р.О. Халфіної⁵.

Так, Конституцією України у ст. 67 закріплено, що громадяни України зобов'язані сплачувати податки і збори у порядку і розмірах, встановлених законом. Усі громадяни щорічно подають до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом⁶.

Водночас можливість своїми діями набути права і нести обов'язки виникає у фізичних осіб – громадян України (якщо слідувати Конституції України) – лише за умови досягнення ними певного віку, встановленого податковим законодавством. Тобто, говорячи про податкові правовідносини, можна стверджувати, що громадянин, який є правоздатним у сфері сплати податків, стає дієздатним не раніше, ніж досягне певного віку і встане на податковий облік у податковому органі за місцем проживання, де отримає також власний ідентифікаційний код. Відповідно, громадянин, який виступає суб'єктом фінансового права, не завжди буде суб'єктом фінансових правовідносин. Якщо ж говорити про таких суб'єктів фінансового права як органи державної влади, органи місцевого самоврядування, юридичні особи тощо, то правоздатність і дієздатність останніх виникають одночасно. Хоча слід зауважити, що ні раніше чинне податкове законодавство, ні нинішній Податковий кодекс України не дають чіткої відповіді на питання, з якого віку настає податкова дієздатність.

Фінансова правосуб'єктність буде визнаватися за певним суб'єктом і у тому разі, якщо встановлена правовим приписом безпосередньо, і опосередковано.

Прикладами визнання суб'єктом того чи іншого різновиду фінансових правовідносин на підставі наявного правового припису можуть бути поняття платника податку, бюджетної установи, банку, тощо. Так, згідно з п. 15.1. ст. 15 Податкового кодексу України платниками податків визнаються фізичні особи (резиденти і нерезиденти України), юридичні особи (резиденти і нерезиденти України) та їх відокремлені підрозділи, які мають, одержують (передають) об'єкти оподаткування або провадять діяльність (операції), що є об'єктом оподаткування згідно з цим Кодексом або податковими законами, і на яких покладено обов'язок зі сплати податків та зборів згідно з цим Кодексом⁷.

Бюджетний кодекс України визначає в якості бюджетних установ органи державної влади, органи місцевого самоврядування, а також організації, створені ними у встановленому порядку, що повністю утримуються за рахунок відповідного державного бюджету чи місцевого бюджету і є неприбутковими (п. 12 ч. 1 ст. 2)⁸. Закон України «Про банки і банківську діяльність» під банком розуміє юридичну особу, яка на підставі банківської ліцензії має виключне право надавати банківські послуги, відомості про яку внесені до Державного реєстру банків (абз. 5 ст. 2)⁹.

Разом із тим визнання фінансової правосуб'єктності за певним колом учасників суспільних відносин здійснюється опосередковано і пов'язується із закріпленням прав та обов'язків таких учасників у сфері публічної фінансової діяльності. У такому разі саме закріплення прав чи обов'язків за особою (юридичною чи фізичною) свідчить про наявність у неї фінансової правосуб'єктності. Окреслені вище причинні зв'язки й дають підстави робити висновок про те, що суб'єктивне право існує в конкретних правовідносинах, в які вступає правосуб'єктна особа. Це конкретна форма, в якій визначаються права та обов'язки, що виникли внаслідок вступу правосуб'єктної особи у правовідносини. Саме це дає підстави стверджувати, що фінансово-правові норми екстраполуються у конкретні суспільні відносини, які внаслідок правореалізації, тобто у процесі правозастосування, стають фінансовими правовідносинами.

Виходячи з вищевикладеного, суб'єктами фінансового права виступають держава, адміністративно-територіальні утворення, колективні та індивідуальні суб'єкти. Саме вони і займаються правозастосуванням у процесі участі у здійсненні публічної фінансової діяльності, використовуючи у своїй діяльності той режим правозастосування, що дозволяється в межах фінансового права. Підкреслимо, що на відміну від багатьох галузей права, у тому числі й адміністративного, яке всю колосальну різноманітність учасників правовідносин зводить до двох типів суб'єктів (індивідуальних і колективних), фінансове право може дозволити собі говорити про наявність більш широкого кола суб'єктів, виокремлюючи в якості окремих суб'єктів державу та адміністративно-територіальне утворення в особі місцевої громади.

За наявності відповідного припису, що є підставою для виникнення фінансового правовідношення, конкретизовані суб'єкти фінансового права, із переліку, зазначеного вище, вступають у таке правовідношення. При цьому у ряді випадків зазначене правовідношення носитиме зобов'язальний характер і може розглядатися саме як фінансово-правове зобов'язання.

На користь даного висновку можна навести позицію Р.О. Халфіної, яка відмічає, що «будучи носієм суверенітету, держава сама визначає коло відносин, безпосереднім учасником яких вона є, і роль, яку вона в них відіграє, як єдиний і одноосібний власник акумульованих за допомогою податків і зборів централізованих фондів. Природно, що діяльність держави в цьому випадку опосередкована бага-

точисельними і різноманітними правовідносинами, в яких представлена як держава, так і органи управління як самостійні суб'єкти права»¹⁰. Таким чином, держава, реалізуючи свій суверенітет, покладає фінансово-правовий обов'язок на державний орган. При цьому той же самий податковий орган стає обов'язаним перед платником, який, у свою чергу, має право вимагати виконання обов'язку на свою користь, включаючи право заявляти свої вимоги до зобов'язаного суб'єкта і звертатися, в разі їх незадоволення, до суду. Отже, держава обтяжує обов'язками свої ж органи таким чином, щоб досягнути певного справедливого балансу прав та обов'язків у відносинах фінансового зобов'язання між платником податків і контролюючим органом. Саме такий підхід до регулювання фінансових зобов'язальних відносин між контролюючими органами та платниками податків максимально сприяє детінізації економіки, стимулює економічне зростання, залучення до країни інвестицій. Адже захищеність інвестицій є чи не найголовнішим фактором, що визначає привабливість економіки для інвестування. На жаль, в Україні поки що відсутнє ґрунтовне розуміння взаємозв'язку цих явищ на державному рівні.

Податковий орган у даних відносинах діє від імені і на користь держави в рівній мірі, як і в тих відносинах, де він реалізує надані йому законом права як частину власних повноважень (наприклад, право на проведення перевірок або право на застосування фінансових санкцій за порушення податкового законодавства). Саме ця обставина дозволяє нам схилитися до думки про те, що уповноважений орган, втілюючи у своїй діяльності публічні інтереси, є суб'єктом фінансово-правового зобов'язання.

Дещо іншу ситуацію ми маємо, коли стороною фінансово-правового бюджетного зобов'язання виступає орган місцевого самоврядування, який, реалізуючи свою правосуб'єктність, діє на користь територіальної громади. Такий же висновок можна зробити і стосовно місцевої влади в цілому. Наприклад, згідно з п. 8 ст. 16 Бюджетного кодексу України керівник місцевого фінансового органу має право за рішенням Верховної Ради Автономної Республіки Крим, відповідної місцевої ради в межах поточного бюджетного періоду здійснювати на конкурсних засадах розміщення тимчасово вільних коштів місцевих бюджетів на депозитах або шляхом придбання державних цінних паперів, цінних паперів, емітованих Автономною Республікою Крим, відповідною міською радою, з подальшим поверненням таких коштів до кінця поточного бюджетного періоду¹¹.

Відносини, що виникатимуть у процесі реалізації керівником місцевого фінансового органу повноважень стосовно розміщення тимчасово вільних коштів місцевого бюджету у фінансовій установі, являтимуть собою приклад фінансово-правового зобов'язання, не дивлячись на те, що таке розміщення має відбуватися за правилами, визначеними Цивільним кодексом України у частині укладання депозитного договору. Адже право на таке розміщення керівник отримує виключно на підставі рішення уповноваженого органу, причому зазначене право має втілюватися вже як обов'язок даного керівника розмістити тимчасово вільні кошти за правилами, чітко визначеними Кабінетом Міністрів України з дотриманням встановлених Бюджетним кодексом обмежень. Зазначені обмеження стосуються обов'язку проведення конкурсу, особливостей укладення депозитного договору, визначення банків, що можуть залучатися до конкурсу, тощо. Приклади зазначених обмежень наявні у Постанові Кабінету Міністрів України від 12 січня 2011 р. № 6 «Про затвердження Порядку розміщення тимчасово вільних коштів місцевих бюджетів на вкладних (депозитних) рахунках у банках»¹².

Так, кошти можна розмістити лише у банках, статутний капітал яких перевищує 10 млрд. гривень та до яких не застосовувалися протягом останнього року

заходи впливу згідно з вимогами нормативно-правових актів Національного банку, за умови дотримання такими банками економічних нормативів капіталу та ліквідності, обов'язкового резервування коштів на кореспондентському рахунку в Національному банку і своєчасного виконання зобов'язань перед клієнтами. У свою чергу фінансова установа може прийняти зазначені кошти, реалізуючи своє право на розміщення грошових коштів на депозитах, разом із тим вона зобов'язана витримати усі вимоги, що встановлені бюджетним законодавством стосовно розміщення зазначених вільних ресурсів. Так, до обов'язкових умов, яких має дотримуватися банк (який мав би сприйматися як учасник цивільних відносин при укладанні договору депозиту), відноситься і те, що банк зобов'язаний повернути тимчасово вільні кошти, розміщені у ньому на вкладних (депозитних) рахунках (після того, як цей банк буде визнано переможцем конкурсу), не пізніше ніж за 10 днів до закінчення поточного бюджетного періоду, в якому вони були розміщені у банку. При цьому у договорі банківського вкладу (депозиту) обов'язково зазначаються визначені органом Державної казначейської служби реквізити рахунка для обліку надходжень загального фонду місцевого бюджету, на який банки перераховують у строки, передбачені умовами договору, кошти за користування вкладом (проценти).

Таким чином, на даному прикладі ми бачимо, що банк, який загалом звик надавати послуги щодо відкриття депозитних рахунків на умовах укладання договору вкладу (депозиту), що розглядається як договір приєднання (де клієнт може або погодитися на виставлені банком умови і укласти договір, або не погодитися і, відповідно, відмовитися від укладання договору та відкриття депозиту), вимушений виконувати усі вимоги (які являються для нього певним обмеженнями), якщо бажав розмістити бюджетні кошти на умовах депозиту.

Аналізуючи в цілому наведені вище приклади фінансово-правових зобов'язань (і розуміючи, що їх можна наводити безкінечно), ми отримуємо ще одне пов'язане питання. А чи можуть сторони такого зобов'язання вимагати стягнення збитків у разі, якщо обов'язок протилежної сторони не буде виконаний належним чином? Негативна відповідь, як ми вже говорили вище, на це питання очевидна. Адже згідно зі статтею 19 Конституції України органи державної влади і місцевого самоврядування діють виключно на підставі, в межах і способом, визначеними Конституцією і законами України¹³. Без закріплення відповідних норм в законодавстві, вимога про стягнення збитків у фінансово-правових відносинах є такою, що не підлягає задоволенню. У той же час, в контексті загальних тенденцій лібералізації фінансового права питання про матеріальну відповідальність органу державної влади за невиконання свого зобов'язання якщо не по відношенню до іншого державного органу, то по відношенню до органу місцевого самоврядування може стати актуальним вже завтра, не говорячи вже про відповідальність державного органу перед громадянином, що чітко закріплено у Конституції України і щодо чого держава вже без будь-яких ремарок взяла на себе обов'язок згідно з тією ж Конституцією.

Враховуючи об'єкт фінансово-правового зобов'язання, яким є грошові кошти, цінні папери, валютні цінності, тощо, коло суб'єктів фінансово-правового зобов'язання досить широке і багато в чому збігається, як ми вже говорили, із суб'єктом складом фінансового правовідношення. Якщо з одного боку у фінансово-правовому зобов'язанні виступає держава в особі уповноважених державних органів і недержавних установ, то з іншого боку коло суб'єктів правовідношення визначається специфікою фінансово-правового зобов'язання, а саме тим, нормами якої підгалузі (чи правового інституту) фінансового права врегульовані

права та обов'язки його сторін.

У сенсі аналізу суб'єктного складу фінансово-правового зобов'язання можна погодитися з висловом теоретиків, які відмічають, що у суб'єктивних правах та обов'язках відбувається нібито злиття державної та індивідуальної волі, соціального інтересу та інтересів певної особистості, яке забезпечує відповідність особистої свободи соціальним можливостям¹⁴.

Підсумовуючи усе вищевикладене, вважаємо за доцільне визнати, що суб'єктами фінансово-правового зобов'язання можуть бути держава (безпосередньо або в особі уповноважених державних органів), територіальні громади (в особі органів місцевого самоврядування чи органів місцевої влади, їх посадових осіб), колективні суб'єкти (підприємства, установи, організації, тощо), індивідуальні суб'єкти (фізичні особи – громадяни, резиденти, нерезиденти, у тому числі посадові особи).

Перелік суб'єктів фінансово-правового зобов'язання має деталізуватися на рівні підгалузей фінансового права. Таким чином, суб'єктний склад фінансово-правового зобов'язання в податковій, бюджетній і банківській, емісійній і інших сферах (підгалузях, інститутах) фінансового права буде різним і вимагає окремого дослідження для більш-менш чіткого його визначення.

1. *Теорія держави і права*. Академічний курс: Підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – С. 433. 2. *Скакун О.Ф.* Теория государства и права (энциклопедический курс): Учебник. – Х.: Эспада, 2005. – С. 569. 3. *Проблемы общей теории права и государства: Учебник для вузов / Под общ. ред. В.С. Нерсисянца.* – М.: Норма, 2008. – С. 366. 4. *Загальна теорія держави і права: Підручник / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина.* – Х.: Право, 2009. – С. 345. 5. *Халфина Р.О.* Общее учение о правоотношении. – М.: Юрид. литература, 1974. – С. 211. 6. *Конституція України: Закон від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // ВВР України.* – 1996. – № 30. – Ст. 141. Із змінами, внесеними Законом № 2952-VI від 01.02.2011 р. // ВВР України. – 2011. – № 10. – Ст. 67. 7. *Податковий кодекс України, Закон від 02.12.2010 р. № 2755-VI // ВВР України.* – 2011. – № 13-14, № 15-16, № 17 (зі змінами). – Ст. 15. 8. *Бюджетний кодекс України: Закон № 2456-VI від 8 липня 2010 р. // ВВР України.* – 2010. – № 50-51 (зі змінами). – Ст. 2.9; Закон України «Про банки і банківську діяльність» в редакції від 7 грудня 2000 р. № 2121-III // ВВР України. – 2001. – № 5-6 (зі змінами). – Ст. 2. 10. *Халфина Р.О.* Общее учение о правоотношении. – М.: Юрид. литература, 1974. – С. 168. 11. *Бюджетний кодекс України. Закон № 2456-VI від 8 липня 2010 р.* – Ст. 16. 12. *Постанова Кабінету Міністрів України від 12 січня 2011 р. № 6 «Про затвердження Порядку розміщення тимчасово вільних коштів місцевих бюджетів на вкладних (депозитних) рахунках у банках» // Урядовий кур'єр.* – 2011. – № 5. 13. *Конституція України: Закон від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР // ВВР України.* – 1996. – № 30. – Ст. 141; Із змінами, внесеними Законом № 2952-VI від 01.02.2011 р. // ВВР України. – 2011. – № 10. – Ст. 19. 14. *Вишневский А.Ф., Горбатюк Н.А., Кучинский В.А.* Общая теория государства и права: Учеб. пособ. / Под общ. ред. В.А. Кучинского, 2-е изд. доп. – Минск: Амалфея, 2004. – С. 233.